

Проф. др Александар Ћирић,¹
редовни професор

ВРСТЕ И ИЗВОРИ ПРАВА СТРАНИХ ИНВЕСТИЦИЈА

Апстракт

Под страним инвестицијама се подразумева трансфер капитала из привреде једне, у привреду друге државе. Најзначајнија подела страних инвестиција врши се на: а) директне; б) портфолио и в) остале врсте. Изворе инвестиционог права можемо поделити на националне и међународне. У Републици Србији је на снази Закон о улагањима, који материју улагања регулише јединствено. Извори међународног инвестиционог права могу се поделити на а) међудржавне споразуме (билатералне, регионалне, секторалне и мултилатералне); б) међународне документе са карактером тзв. права “меког нормативитета” (е. soft law); в) међународно обичајно право и правне принципе. С обзиром на предмет регулисања, разликујемо три основне врсте извора међународног инвестиционог права: а) који уређују материјално-правна питања у вези са страном инвестицијом; б) чија правила регулишу процедуру остваривања и заштите права страног инвеститора, као и заштите саме стране инвестиције и в) који садрже правила о гаранцијама и осигурању страних инвестиција.

Кључне речи: директне стране инвестиције, портфолио инвестиције, Закон о улагањима, међународно инвестиционо право.

1. Увод

Термин инвестирати потиче од латинског глагола *investire* – уложити.

Полазећи од релевантних критеријума, стране инвестиције је могуће дефинисати на различите начине. Карактеристично је да у националним и међународним изворима права нема универзалне и јединствено прихваћене дефиниције страних улагања, што у пракси изазива бројне тешкоће.

¹ aciric@prafak.ni.ac.rs

У **најширем** смислу, под страним инвестицијама се подразумева трансфер капитала из привреде једне, у привреду друге државе.

Стране инвестиције се заснивају на “трансферу материјалних вредности из државе извознице (држава порекла, иницијална земља) у државу пријема капитала (држава домаћин; рецептивна држава), са циљем коришћења средстава у пословању трговачког друштва у земљи пријема, ради учешћа у расподели остварене добити, сразмерно уложеним средствима, уз сношење ризика губитака у пословању.”²

Инострани инвеститори реализују своја улагања на територији земље пријема капитала по више основа: улагањем у већ постојећа трговачка друштва, или оснивањем мешовитих друштава заједно са правним и физичким лицима, резидентима рецептивне државе; оснивањем друштава у својини страног лица; оснивањем филијала иностраних правних лица; куповином привредних друштава; куповином имовинских супстрата (објеката, опреме, оснивачких улога у трговачким друштвима); куповином акција, облигација и других хартија од вредности, као и друге врсте имовине, на којој, према закону државе пријема капитала, постоји право стицања својине, стицање права коришћења на земљи, природних богатстава, воде и других природних ресурса; улагањем у обављање других врста делатности, које нису забрањене законодавством рецептивне државе, као што су банкарски послови, послови осигурања имовине и лица, други услужни послови. Иностраним инвеститорима се гарантује стабилност њихових права и друге форме правне заштите, о чему ће бити речи у даљим излагањима.

2. Врсте страних инвестиција

Како инвестиционе односе карактеришу разноврсни и сложени пословни подухвати, свака њихова класификација има релативни карактер и није свеобухватна.

Најзначајнија подела страних инвестиција врши се на:

- а) директне;**
- б) портфолио и**
- в) остале врсте.**

² О појму страних инвестиција видети и: *Encyclopedia of Public International Law*, Band 8, Amsterdam-New York-Oxford 1985, стр. 246.

Код директних инвестиција инвеститор, на основу улагања капитала, стиче право контроле и управљања над компанијом, у коју инвестира, док код портфолио инвестирања, он не стиче права ове врсте.

Најзначајнија подела страних инвестиција која одлучујуће утиче на целокупан оквир правних односа поводом страних улагања је на тзв. директне и портфолио инвестиције. Због тога она и чини основ даљих излагања о врстама страних инвестиција.

2.1. Директне стране инвестиције (е. Foreign Direct Investment - FDI)

Директне стране инвестиције представљају традиционалан и основни вид извоза приватног предузетничког капитала из иницијалне у рецептивну државу.

Под директном страном инвестицијом подразумева се дугорочни прекогранични трансфер капитала његовим улагањем у државу пријема, посредством трговачког друштва, чије се пословно седиште налази на њеној територији. При том је потребно да инвеститор стиче право непосредног утицаја на предузетничку делатност, са циљем остваривања економске добити, уз одговарајуће учешће у сношењу предузетничког ризика. Другим речима, стране директне инвестиције представљају вид улагања страног лица у домаће правно лице (трговачко друштво). Својим улагањем, страни улагач стиче удео или акције у оснивачком капиталу привредног субјекта, или стиче потпуну својину над тим лицем, уз сва друга права која му, на основу закона, по том основу припадају. Реч је о улагањима имовинске вредности у трговачко друштво у замену за његова корпоративна права. Природа директних инвестиција успоставља дугорочне односе између инвеститора и трговачког друштва.

Основни **елементи** FDI су: међународни трансфер капитала; дугорочност; непосредан утицај инвеститора на производњу; остварење економске добити; сношење ризика пословања. Темељна карактеристика директних инвестиција је намера инвеститора да непосредно утиче на предузетничку делатност трговачког друштва у које је инвестирао.

Према законодавству Србије, директне инвестиције су **улагања** резидента у иностранству и нерезидента у земљи пријема капитала у правно лице са циљем стицања добити и управљања пословима правног лица. Оне обухватају: оснивање правног лица, огранка или представништва, куповину удела или акција у капиталу правног лица, докапитализацију правног лица као и сваки други облик улагања којим улагач стиче

најмање 10% учешћа у основном капиталу, односно најмање 10% гласачких права, а за случај сукцесивних улагања, ради достизања прага од 10%, у року не дужем од годину дана од дана првог улагања у то правно лице.

Плаћање и пренос капитала по основу директних инвестиција резидената - правних лица, предузетника и физичких лица у иностранству, се врше **слободно**, у складу са законима којима се уређује улагања капитала, спољнотрговинско и девизно пословање.

Директне инвестиције су у документу ОЕЦД-а под називом „Стандарди за дефиницију страних директних инвестиција“,³ описане као „међународне инвестиције, које врши директни инвеститор, ради дугорочног учешћа у компанији у некој другој економској јединици (привредно друштво које је предмет директне инвестиције). Дугорочно учешће постоји, ако инвеститор својим улогом стиче најмање 10% оснивачког капитала у друштву“. Циљ инвестирања у привредно друштво, као рецептору директних инвестиција, одраз је дугорочног интереса инвеститора.

Наведени Стандарди препоручују да „директна инвестиција буде дефинисана као трговачко друштво у коме страни инвеститор поседује 10 или више процената редовних акција са правом гласа.“ Нумеричка вредност од 10 % установљава претпоставку директног инвестиционог односа (е. direct investment relationship), што имплицира на закључак о способности инвеститора да утиче на управљање трговачким друштвом.⁴

Дакле, својина инвеститора изнад 10% акција са правом гласа, односно улагање са еквивалентом, који му даје право на одговарајући удео при одлучивању у трговачком друштву, представља **критеријум** формалне потврде чињенице о постојању његовог утицаја на управљање друштвом.

У односу на описани критеријум се могу изнети оправдане примедбе да, у неким случајевима, располагање уделом од 10% акција са правом гласа, не мора омогућити стварни утицај на делатност трговачког друштва, као што, са друге стране, страни инвеститор може и код располагања са мање од 10% учешћа да оствари суштински

³ Стандарди за дефиницију страних директних инвестиција - OECD Benchmark Definition of Foreign Direct Investment - 4th Edition, 2008, стр. 49, <http://www.oecd.org/daf/inv/investmentstatisticsandanalysis/40193734.pdf>.

Документ има за циљ да понуди критеријуме за систематизацију података о правном режиму FDI у националним инвестиционим законодавствима, што би омогућило лакше упоређивање статистичких и других података између различитих држава установљавањем објективних стандарда (тзв. cross country analysis). Истовремено, ОЕЦД врши утицај на решења у инвестиционим националним законодавствима у циљу њихове хармонизације (видети тач. 1. и 2. Увода).

⁴ Видети тач. 7. и 8. ОЕЦД Стандарда.

утицај на његово пословање. Методика ОЕСД-а, у наведеном Документу, препоручује примену критеријума ове втсте у циљу обезбеђења компатибилности статистичких података о страним директним инвестицијама у различитим државама.⁵

У светлу дефиниције коју је дао Међународни монетарни фонд, директне инвестиције, у финансијском смислу, представљају улагања из једне економске целине, како би се задобило дугорочно учешће у другој економској целини (на пример, у трговачком друштву). Дугорочно учешће постоји за случај трајне везе између директног инвеститора и друштва у које је он инвестирао, при чему инвеститор има право да врши одлучујући утицај на пословну политику друштва. За то је потребно да директни инвеститор поседује најмање 10% обичних акција или права гласа у друштву пријема инвестиције. Међутим, контрола над друштвом се може постићи и ако инвеститор има право на „**ефективни глас**“ у менаџменту, односно у управљању друштвом, без обзира што он нема 10% удела у његовом оснивачком фонду. У пракси је тешко утврдити садржај права „ефективног гласа.“ Позициони папир Радне групе Европске уније за трговинске преговоре у оквиру Доха рунде, који су вођени под окриљем Светске трговинске организације, предвиђа да се приликом одређивања појма директне инвестиције морају узети у обзир права инвеститора на:

- а) представљање у управном одбору;
- б) учешће у креирању политике друштва;
- в) обављање интеркомпанијске трансакције;
- г) размену менаџерског потенцијала;
- д) обезбеђивање техничких информација;
- ђ) обезбеђивање дугорочних зајмова по нижим каматним стопама од оних које постоје на тржишту.

Европски суд правде је, приликом тумачења чл. 67. Уговора о ЕЗ, заузео став да се под директним инвестицијама сматрају оне, које омогућавају стварно руковођење или учешће у руковођењу друштвом.⁶ Директно улагање је мотивисано дугорочним пословним пројекцијама, услед чега поприма атрибут **стратешког** инвестирања средстава.

⁵ Према америчком законодавству, та граница је постављена на најмање 10% учешћа инвеститора у оснивачком капиталу друштва, у неким државама-чланицама ЕУ је та граница 20-25% његовог учешћа, док у Канади, Аустралији и Новом Зеланду она износи 50%.

⁶ Иако су стране директне инвестиције, предмет регулативе чл. 207. ст.1, и чл. 64. ст. 1. Лисабонског уговора, Уговор не садржи њихову правну дефиницију.

У сваком случају, FDI не претпоставља апсолутну контролу страног инвеститора у субјекту инвестиције. Потребно је да постоји његов трајни интерес, који подразумева постојање дугорочног односа између директног инвеститора и трговачког друштва, као и могућност суштинског утицаја улагача на управљање друштвом.

Директне инвестиције могу бити реализоване у различитим **формама**: оснивањем сопственог трговачког друштва; спајањем са постојећим друштвом, или улагањем у домаћу компанију, која је у својини домаћег инвеститора (е. merger); оснивањем заједничког друштва са домаћим улагачем. Форма FDI зависи од формално-правног оквира рецептивне државе, као и од инвестиционе стратегије улагача.

Предмет инвестирања код FDI не подразумева само улагање новца, већ читавог пакета покретних и непокретних вредности и имовинских права, укључујући: земљиште; објекте; опрему; финансијска средства; know-how, технологију; право залог; акције; улоге; право потраживања; услуге, које имају економску вредност; управљачка знања; права на обављање одређене специфичне врсте делатности; права на експлоатацију природних ресурса и т. д.

2. 2. Портфолио улагања (е. portfolio investments)

Појам портфолио или портфељ (е. portfolio) подразумева збир вредности индиректног инвестиционог улагања правног или физичког лица, у новцу, акцијама, обвезницама и другим хартијама од вредности, којима се управља као јединственом целином.

Индиректне портфолио инвестиције се у пракси најчешће остварују у виду улагања у обвезнице и друге хартије од вредности које издаје страна држава (традиционална улагања), или као улагање средстава у страна трговачка друштва без права инвеститора на управљање и контролу уложених средстава. Дакле, за разлику од директних улагања, код портфолио инвестирања, по правилу, нема могућности да се утиче на пословање привредног друштва у које се инвестира.

Традиционални **облици** портфолио улагања у обвезнице, бонове и у остале хартије које издају владе држава, други државни органи, или трговачка друштва, имају за циљ прикупљање зајмовног капитала са међународног тржишта. Ова врста улагања има карактер дугорочног међународног зајма, који инвеститору обезбеђују минимум ризика, односно високу сигурност повраћаја уложеног капитала, са фиксном каматном стопом и исплатом по унапред дефинисаном и утврђеном плану. Поред наведеног, у

портфолио инвестиције се сврставају и улагања у трговачка друштва чији је удео у оснивачком капиталу испод нивоа предвиђеног за директна улагања.

Уопште узев, разликују се два типа портфолио инвестиција:

а) агресиван са вишим степеном ризика, који може дати и већу добит, и

б) пасиван са нижим степеном ризика уз смањену могућност зараде.

Основна руководна идеја, на којој се заснива економска логика портфолио улагања, је начело њихове диверсификације. Што је више различитих хартија од вредности или других елемената у портфељу, то је ризик мањи, уз истовремено реално мању очекивану добит.

У циљу поделе ризика инвестирања целисходно је улагати у хартије од вредности различите врсте, чије цене не зависе од истоветних фактора на тржишту (диверсификација). Разноликост портфеља омогућава нижи степен ризика у односу на улагања из истог реда профитабилности. Тако, на пример, за случај да се портфолио састоји из акција само једне компаније, кретање цене акција те компаније на тржишту хартија од вредности одређује ефекте таквог улагања. У тренутку инвестирања (куповине акција), инвеститор се суочава са две могућности: прво, са очекиваним порастом цене акција, што би омогућило профитабилност инвестиције, али и са могућношћу пада њихове вредности на тржишту, што би могло довести до инвестиционог губитка.

Код портфолио улагања у трговачко друштво, право на дивиденду је основно право и примарни интерес инвеститора. За разлику од директних, индиректне инвестиције не омогућавају инвеститору успостављање ефективне контроле над привредним друштвом у које он улаже свој капитал. За случај и да стиче својинска права над привредним друштвом, она му не омогућавају вршење предузетничке делатности, као ни одговарајући утицај у њеном обављању.

Код портфолио инвестиција, за разлику од директних улагања, долази до “развода између управљања и контроле компаније, са једне и поседовања удела или акција у њему, са друге стране”.⁷ Портфолио инвестиције су распоређене између више инвеститора на начин који инвеститору не омогућава контролу над субјектом улагања.

Улагање капитала у хартије од вредности компаније (у акције, облигације), не даје право инвеститору на реалну контролу и управљање над објектом или субјектом инвестирања. Портфолио инвеститор је превасходно заинтересован за сигурност

⁷ M. Sornorajah, *The International Law on Foreign Investment*, Cambridge University Press, 1994, стр. 4.

уложеног капитала, уз увећање његове вредности и повраћај улога. Главни циљ портфолио инвестирања се заснива на тежњи да се постигне оптимална комбинација између ризика и профита за инвеститора. Што је безбедност поузданија у тренутку улагања капитала, принос од инвестирања ће бити нижи и обрнуто. Нестабилностима портфолио односа доприносе промене у изгледима за остваривање добити, које су зависне како од краткорочних, тако и од тешко предвидљивих дугорочних кретања на финансијским тржиштима.

Иако овај вид инвестирања не омогућава контролу над пословањем компаније у коју се инвестира, у пракси се дешава да транснационалне корпорације остварују контролу и са портфолио улагањима. Оне то успевају услед дисперзије акција међу мањинским акционарима, као и на основу допунских споразума и клаузула у уговорима, којима ограничавају оперативну самосталност субјекта пријема инвестиције. Правна средства, која доприносе реализацији таквог њиховог интереса су уговори о лиценци, са монополским клаузулама, менаџерски и маркетиншки споразуми, уговори о пружању техничке помоћи и слични пословни аранжмани.

Земље у развоју, оспоравају портфолио улагањима карактер стране инвестиције. Оне такав став аргументују чињеницом да портфолио улагачи немају дугорочни интерес за поједине инвестиције, упркос чињеници да њихове акције могу утицати на привреду земље у целини. На пример, ако држава уђе у економску рецесију, повлачење портфолио капитала имаће за последицу смањење девизних резерви. Дакле, привреда је рањива на повлачење портфолио капитала са тржишта домаће државе.⁸

2.3. Остале форме инвестирања

Облике страних инвестиција је могуће поделити према различитим критеријумима.

Према критеријуму **својинског** карактера уложеног капитала, разликују се:

- а) приватне и
- б) државне инвестиције.

Средства за **државне** инвестиције потичу из државног буџета. Она се наменски издвајају, било по одлуци владе, или по одлуци другог надлежног државног органа. У инвестиције ове врсте сврставају се државни зајмови, кредити, државна помоћ, јавно-

⁸ Пример оваквог понашања портфолио инвеститора је економска криза у Јужној Кореји, када је због пада вредности акција 1996. године, дошло до великог одлива иностраног капитала.

приватна партнерства и други облици инвестирања. У ову групу инвестиција се убрајају и улагања из средстава међународних организација (на пример, кредити Међународног монетарног фонда, Међународне банке за обнову и развој, Европске инвестиционе банке и слично). Реч је о односима, који се регулишу међународним уговорима, уз примену међународног права. Могући су и „дијагонални односи“, у које ступа, на пример, конзорцијум приватних банака који одобрава инвестиционе кредите држави.

Приватне инвестиције обухватају улагања приватно-правних лица, компанија, или физичких лица из једне државе у субјекте друге државе.

Инвестиције у рецептивној земљи се могу остваривати капиталом, који се инвестира директно из иностранства, или из средстава добијеним из профита већ постојеће инвестиције у тој држави. Према овом критеријуму, разликују се улагања на основу:

- а) пласмана **свежег** капитала и
- б) пласмана из **остварене добити (реинвестирани капитал)**.

Већина националних законодавстава признају повлашћени статус инвеститорима који свој профит реинвестирају у држави домаћину, уместо да изврше његову репатријацију (повраћај) у земљу порекла.

С обзиром на врсту имовинске вредности која се инвестира, разликују се:

- а) инвестиције у стварима (е. tangible) и
- б) инвестиције у правима (е. intangible).

Инвестиције у стварима подразумевају улагање опреме, земљишта, објеката и сл. Предмет инвестиција у правима су улагања у акције, уделе са правом својине у трговачком друштву, улагања права интелектуалне својине и слично. Овој подели би се могле придодати и тзв. „**нове форме инвестиција**“ (е. The New Forms of Investments-**NFI**), чији је правни основ инвестициони уговор о трансферу нових технологија и уговор о пружању услуга у држави домаћину.

Предмет уговора о НФИ је пренос нових технологија и знања, по правилу из индустријски развијених држава, у земље у развоју.

Правни основ ове врсте инвестирања су уговор о лиценци, уговор о вођењу послова компаније, уговор о услугама, уговор „кључ у руке“ и друге уговорне форме. Код уговора о лиценци, уговора о услугама и уговора кључ у руке ради се о техничком, а код уговора о вођењу послова компаније о предузетничком know-how“. Инвестирање ове врсте је, по својим карактеристикама, међуформа између међународне трговине -размена робе, услуга и новца, и директних инвестиција - вршење предузетничке активности на територији

државе пријема капитала. За случај да је постојала само намера продаје услуге или know-how-a, реч је о трговини. Међутим, ако је трансфером техничког или предузетничког know-how, инвеститор стекао **корпоративно** право управљања компанијом у коју улаже, то указује на правну природу тзв. „нове форме стране директне инвестиције“.

У групу осталих видова страних инвестиција могу се издвојити и:

- а) краткорочне, средњерочне и дуговорчне;
- б) кредитне и предузетничке и т. д.

Могућност коришћења различитих форми страних инвестиција задаје питање њиховог избора са аспекта управљања реалном производњом, као и њихове профитабилности.

Рецептивне државе имају економски интерес да приоритет дају страним директним инвестицијама у односу на портфолио инвестиције у виду неповољних иностраних кредита са тржишта капитала или средства добијених од међународних финансијских организација, које не учествују у предузетничком ризику инвестирања. Стране директне инвестиције на целисходнији начин обједињују националне, односно државне интересе различитих сегмената друштва.

Из угла интереса инвеститора, у погледу избора форме улагања капитала, важно је њихово уверење о постојању повољне инвестиционе климе у земљи пријема, која се оцењује на основу политичке и економске стабилности, предвидивости инвестиционе политике, одрживости монетарног и валутног система, као и многих других фактора.

3. Извори инвестиционог права

Нове тенденције у развоју читавог међународног права, у првом реду, су се испољиле у материји правног уређивања међународних трговинских односа и, повезано са њима, целокупне инвестиционе регулативе.⁹ Ефикасно нормирање иностраних инвестиција је могуће само уз одговарајуће садејство свих извора права, на начин који би омогућио функционисање оптималне нормативне структуре у овој области.¹⁰

3.1. Национални извори инвестиционог права

Упоредноправни корпус националних законодавстава у области страних улагања, по искуствима и пракси у појединим државама, могућно је разврстати у **три** система:

⁹ И. И. Лукашук, *Нормы международного права в международной нормативной системе*, Москва, 1997, стр. 57-58.

¹⁰ О овоме видети: Ibidem; P. P. Law, *de Facto Agreements and Declarations of Principles in International Economic Relations*//GYIL, 1978, Vol. 21, Berlin, 1979, с. 33; T. Claude, *The Management of Power in the Changing United Nations*//Strategy of World Order, Vol. 2, Amsterdam, 1966, стр 353.

- а) специјално законодавство;
- б) опште законодавство и
- в) комбинована примена специјалног и општег законодавства.

а) Систем **специјалног** законодавства о страним инвестицијама се веома **ретко** примењује у пракси и он се одликује постојањем јединственог основног законодавног акта у области страних улагања. Њиме се тежи успостављању прихватљивог инвестиционог режима и повољне климе за привлачење иностраног капитала. Таква пракса је карактеристична за земље Афричког континента, државе Латинске Америке, а познат је и Закон о инвестицијама у **Канади**, којим се дерогира примена других националних извора права у инвестиционој делатности и на свеобухватан, аутономан и посебан начин, регулише ова област.

б) У систему примене **општег** законодавства нема специјалног правног режима за иностране инвестиције, ни лек специјалис-а у области инвестиционе делатности. Постоје јединствени нормативни услови на тржишту капитала, производа, радне снаге, царинског и пореског режима и т. д. Овој групи држава припадају САД, Немачка, Енглеска, Француска и друге привредно развијене земље. У њиховом правном режиму су, као **изузети** у оквиру законодавних аката општег карактера, предвиђене бројне **подстицајне** мере у односу на стране инвестиције.

в) **Комбинована** примена специјалног и општег законодавства подразумева реализацију страних улагања на подлози формално-правног оквира заснованог на заједничком важењу регулативе о инвестиционој делатности иностраних лица и општих јединствених прописа о својинским односима, о привредним друштвима, о царини, о порезима, о природним богатствима, о осигурању и банкарству и т. д.

У Републици Србији је на снази **Закон** о улагањима (у даљем тексту: ЗОУ¹¹), који материју улагања регулише јединствено: за разлику од претходно важећег Закона о страним улагањима, као и законима у овој области, почев још од 1967. године, који су почивали на систему комбинованог законодавства, ЗОУ усваја систем општег законодавства. Овим Законом уређује се општи правни оквир за улагања у Србији, који обухвата субјекте улагања, подстицајне мере за подршку улагањима; мере неопходне за ефикасно пружање услуга улагачима; основ за образовање и рад Савета за економски развој; оснивање и рад Развојне агенције Србије и друге норме¹². Истовремено, Закон

¹¹ „Сл. гласник РС,“ бр. 89/2015.

¹² Члан 1. Закона.

препознаје и дистингвира појам страног улагача¹³ и улагача¹⁴, што иде у прилог ставу да Закон о улагањима усваја концепт општег законодавства, уз елементе комбинованог приступа.

Оцењује се да је новоусвојени закон ограниченог домета, концептуално мањкав, уз тек поједина побољшања у односу на ранији правни режим. Из законских решења очигледна је немоћ законодавца да коначно раскрсти с превазиђеним концептом „закон о страним улагањима“, као и опредељење да покуша да крупне системске проблеме реши пречицом, и то само у односу на улагаче. Право побољшање правног оквира пословања уследиће тек када се пуна пажња посвети подизању квалитета већ постојећих прописа и њиховом доследном спровођењу, као и проширењу и модернизацији мреже постојећих билатералних инвестиционих споразума.¹⁵

Поред Закона о улагањима, за уређивање материје страних инвестиција у Србији, значајни су и Закон о јавно-приватном партнерству и концесијама,¹⁶ Закон о слободним зонама,¹⁷ затим општи привредно-правни прописи, попут Закона о девизном пословању,¹⁸ Закона о банкама,¹⁹ као и Закона о привредним друштвима.²⁰ Поред домаћих прописа, на страна улагања се примењују и извори међународног инвестиционог права, посебно билатерални уговори, мултилатерални споразуми и конвенције.

3.2. Извори међународног инвестиционог права

У правној теорији се за међународне изворе, који уређују третман и заштиту страних инвестиција, употребљава генерични назив - „међународно инвестиционо право“ (МИП).²¹

У дискурсу савремене јуриспруденције се МИП **дефинише** као „скуп норми међународног порекла којима се уређују трансконтинентална и транснационална улагања капитала и са њим повезане делатности приватних предузетника, као и

¹³ Видети чл. 3. ст. 1. тач. 5. ЗОУ.

¹⁴ Видети чл. 3. ст. 1. тач. 4. ЗОУ.

¹⁵ В. Павић, Одлучним полукокором напред – осврт на Закон о улагањима, *Анали Правног факултета у Београду*, година LXIV, 1/2016, стр. 67-83.

¹⁶ “Сл. гласник РС”, бр. 88/2011.

¹⁷ “Сл. гласник РС”, бр. 62/2006.

¹⁸ “Сл. гласник РС”, бр. 62/2006, 31/2011, 119/2012 и 139/2014.

¹⁹ “Сл. гласник РС”, бр. 107/2005, 91/2010 и 14/2015.

²⁰ “Сл. гласник РС”, бр. 36/2011, 99/2011, 83/2014 - др. закон и 5/2015.

²¹ Видети: Р. Commaux, S. Kinsella, *Protecting Foreign Investment under International Law: Legal Aspects of Political Risk*, Oceana Publications Inc, New York, 1997; R. Dolzer, M. Stevens, *Bilateral Investment Treaties*, International Centre for Settlement of Investment Disputes, 1995; M. Sornorajah, *The International Law on Foreign Investment*, Cambridge University Press, 2010.

модалитети заштите имовине страног инвеститора“,²² односно „међуигра различитих економских, политичких и историјских фактора који га перманентно обликују“.²³

Међународном кретању капитала свакако погодује хармонизација и унификација норми регулисања инвестиционих процеса, који се у последње две деценије одвијају под вођством међународних трговинских институција, на челу са Светском трговинском организацијом. Међутим, говорити о постојању глобалног међународног инвестиционог права, заснованом на јединственим начелима и унификованим нормама, за сада, је нереално.²⁴ Свакако да су главни носиоци инвестиционог живота на планетарном нивоу, са тенденцијама успостављања његовог универзалног формално-правног оквира, моћне транснационалне компаније (ТНК), које су истовремено носиоци трансфера капитала, али и нових технологија и „know-how“.

У недостатку свеобухватне универзалне правне регулативе у материји страних инвестиција, за сада су основни извори права у овој области двострани и вишестрани међународни споразуми о подстицају и заштити страних инвестиција, споразуми о избегавању двоструког опорезивања, уговори о привредној и индустријској сарадњи, као и вишестрани споразуми регионалног и универзалног карактера.

Значај извора ове врсте се не исцрпљује у њиховом непосредном регулисању материје страних инвестиција. Они често имају утицај на национална инвестициона законодавства, њихову структуру и конкретна усвојена решења. Поједини од њих имају снагу **непосредне примене**, као саставни део националних правних система појединих држава које су их ратификацијом инкорпорисале у домаће законодавство.

Процес настанка извора МИП карактерише супротстављање два правно-политички једнако оправдана захтева: инвеститора да за свој капитал осигура најповољнији могући третман и заштиту, са једне, и легитимног права државе да уређује економске и правне оквире инвестирања, са друге стране. Разноликост форми извора МИП условљена је управо потребом да се, користећи правне инструменте различите природе, ова дихотомија сведе на разуман и, пре свега, остварљив компромис.

Извори МИП могу се поделити према више критеријума.

²² Наведено према: L. Gramlich, *Rechtsgestalt, Regelunstypen und Rechtsschutz bei grenzüberschreitenden investitionen*, Baden-Baden, 1984, стр. 45.

²³ Видети: Sornarajah, M, *The International Law on Foreign Investments*, Cambridge University Press, Third Edition, 2010, стр. 6.

²⁴ И. З. Фархутдинов, *Международное инвестиционное право, теория и практика*, «Волтерс Клувер», Москва, 2005.

Према форми, обухвату и степену обавезности примене њихових норми, могу бити:

а) међудржавни споразуми (билатерални, регионални, секторални и мултилатерални);

б) међународни документи са карактером тзв. права “меког нормативитета” (е. soft law);

в) међународно обичајно право и правни принципи.

С обзиром на предмет регулисања, могу се разликовати извори:

а) који уређују материјално-правна питања у вези са страном инвестицијом²⁵;

б) чија правила регулишу процедуру остваривања и заштите права страног инвеститора, као и заштите саме стране инвестиције²⁶ и

в) који садрже правила о гаранцијама и осигурању страних инвестиција.

Специфичну категорију извора међународног инвестиционог права чине извори тзв. **меког нормативитета** (е. софт лав) или мета-право (е. мета -law). Реч је о изворима који се у пракси примењују због квалитета својих решења и објективне целисходности њихове примене. Најпознатији извори МИП са наведеним карактеристикама су Водичи Светске банке за третман директних страних инвестиција²⁷ и ОЕЦД Водичи за мултинационалне компаније,²⁸ затим нацрти мултилатералних споразума и конвенција које нису усвојене (на пример, Мултилатерални споразум о инвестицијама (е. Multilateral Agreement on Investment - MAI), затим конвенције које нису ступиле на снагу, резолуције и д. р.²⁹

У даљем излагању ћемо представити изворе МИП, сагласно формалном критеријуму њихове поделе.

²⁵ Норме материјално-правног карактера уређују параметре “правне ситуације” инвестиције, односно права и обавезе инвеститора. У комплетној анализи “правне ситуације инвестиције” неопходно је узети у обзир, поред применљивих међународних извора, правну регулативу државе рецептора капитала (државе домаћина).

²⁶ Процесноправне норме МИП су инструмент гарантовања правичног, објективног и од политичких потреба државе домаћина независног остваривања и заштите права инвеститора пред органима државе домаћина, специјализованим међународним форумима и трговачким арбитражама.

²⁷ Енглески назив документа је “World bank Guidelines on Treatment of Foreign Direct Investment”. Објављени су 1992. године. .

²⁸ Енглески назив документа је “The OECD Guidelines for Multinational Enterprises”. Текст документа доступан је на сајту ОЕЦД-а www.oecd.org

²⁹ О изворима Међународног трговинског права soft law, више видети: А. Тирић, *Међународно трговинско право – Општи део*, Ниш 2012, стр. 31-32.

3.2.1. Међудржавни споразуми

а) Билатерални споразуми о заштити инвестиција

(e. Bilateral Investment Treaties - BITs)

Изузетан значај за правни режим иностраних инвестиција имају двострани споразуми о узајамном подстицају и заштити страних улагања, као важан извор међународног инвестиционог права. Они су, по критеријуму учесталости примене у пракси, најважнији извор МИП-а. Споразуми, као важни извори међународног инвестиционог права, садрже читав комплекс правних норми, појмова и категорија, којима се настоји успостављање поуздане правне инвестиционе климе за страна улагања. Стране уговорнице, споразумима ове врсте, осигуравају одређени стандард поступања и третмана инвестиција својих приватно-правних субјеката, са територије једне, на територији друге државе уговорнице, у циљу узајамне заштите капитала и остваривања правне сигурности инвестиција.³⁰ Имају обележје правног акта билатералног међународног карактера, чија је регулатива уско повезана са увозом и извозом капитала и новчаних вредности. У каталогу извора права ове врсте важно место припада и двостраним споразумима о избегавању двоструког опорезивања. Они доприносе усаглашавању националних законодавстава у материји опорезивања добити стеченој по основу инвестирања приватних субјеката из земаља потписница, и омогућавају ослобођења од двоструког опорезивања на добит корпорација.

б) Регионални мултилатерални споразуми као извор МИП

Немогућност стварања универзалног правног оквира за третман и заштиту страних инвестиција условила је потребу дефинисања правног режима страних улагања на регионалном нивоу. Покретачка снага овог процеса била је економска нужност либерализације у кретању капитала у циљу адекватне регионалне алокације привредних ресурса. У прве изворе ове врсте се сврстава Споразум о царинској унији између Белгије, Луксембурга и Холандије из 1994. године, којим је успостављен механизам либерализације правног режима трансфера капитала на Европском континенту. Тај Споразум је био претеча Уговора о оснивању Бенелукса, Уговора о оснивању Европске економске заједнице, као и Уговора о Европској унији из 1992. године и многих других споразума насталих у каснијем периоду.

³⁰ R. Dolzer, M. Steevens, op. cit, стр. 81.

Поред правног режима о страним улагањима на нивоу ЕУ, практични значај у овој материји имају анализе делатности и бројних других регионалних организација. На нивоу око 40 привредних интеграција тог типа остварује се више од 2/3 бруто друштвеног производа на нашој Планети, чијој структури стране инвестиције дају значајно обележје. Међу њима се свакако, по значају, издвајају: у Европи - Европска унија³¹ и Европска асоцијација слободне трговине (ЕФТА)³²; у Северној Америци — Северноамерички споразум о зони слободне трговине (е. North American Free Trade Agreement - НАФТА)³³ из 1992. године; у Азијско-тихоокеанском региону - Азијско-пацифичка економска сарадња (е. Asia-Pacific Economic Cooperation-APEC);³⁴ у Азији – Асоцијација нација Југоисточне Азије (е. Association of Southeast Asian Nations - ASEAN),³⁵ са циљем промовисања сарадње и међусобне помоћи међу чланицама; у Латинској Америци–Латиноамеричка асоцијација интеграције (шп: ALADI - Asociación Latinoamericana de Integración) и Меркосур ([шп. Mercado Común del Sur](#));³⁶

Нова етапа благотворне инвестиционе климе се успоставља и у Африци у којој значајну активност има Централно-Афричка економска заједница и Валутни савез (е. Central African Economic Community and Monetary Union - СЕМАС). Поред осталог, задатак ових организација је успостављање савремене међународно-уговорне основе за инвестициону делатност у земљама-чланицама.

³¹ О слободи кретања капитала на јединственом тржишту ЕУ видети: А. Ћирић (2012), *op.cit.*, стр. 173-174.

³² Европско удружење слободне трговине (The European Free Trade Association - ЕФТА) основано је Стокхолмском конвенцијом из 1960. године, која је ревидирана 2001. године. Земље оснивачи су Аустрија, Данска, Норвешка, Португал, Шведска, Швајцарска и Велика Британија. У чланство ове Организације су накнадно приступили Исланд и Финска. ЕФТА данас има четири чланице: Република Исланд; Кнежевина Лихтенштајн; Краљевина Норвешка и Швајцарска Конфедерација. Остале, напред поменуте, чланице су иступиле из чланства по ступању у чланство ЕУ. ЕФТА је закључила 18 споразума о слободној трговини (Србија, Канада, Чиле, Хрватска, Египат, Израел, Либан, Македонија, Мексико, Сингапур и д. р.). <http://www.efta.int/free-trade/free-trade-agreements>

³³ Енглески назив Споразума је North American Free Trade Agreement (НАФТА). Закључен је 17. децембра 1992. године између Америке, Канаде и Мексика. Текст споразума доступан је на сајту www.nafta.org. Више о овој Организацији видети: А. Ћирић (2012), *op.cit.*, стр. 184 -185.

³⁴ Сарадња је успостављена 1989. године у форми форума од 21 чланице. Циљ јој је да обезбеди подизање животног стандарда кроз одржив економски раст и подстицај страних инвестиција у земљама чланицама, у којима живи око 40% од укупне светске популације, са 54% светског бруто друштвеног производа и око 44% оствареног обима светске трговинске размене. *The Importance of APEC to China, ChinaBriefing.com*

³⁵ Организацију чине: Бурнеј, Индонезија, Камбоџа, Лаос, Малезија, Мјанмар, Филипини, Сингапур, Тајланд и Вијетнам. као политичка и економска организација земаља Југоисточне Азије. Основана је 1967. године, са циљем промовисања сарадње и међусобне помоћи међу чланицама.

³⁶ Реч је о политичкој и привредној организацији, коју чине Аргентина, Бразил, Парагвај, Уругвај, Венецуела. Статус придружених чланица имају Боливија, Гвајана, Еквадор, Колумбија, Перу, Суринам и Чиле. Циљ Организације је промовисање слободне трговине и слободног протока добара, људи, и капитала.

За процес либерализације страних инвестиција значајни су и бројни други регионални инвестициони споразуми. Тако су 1973. године земље Карипског басена потписале Уговор о Карипској заједници и Заједничком тржишту (е. Caribbean Community and Common Market - CARICOM), којим су укинута сва ограничења у трансферу капитала између држава потписница.³⁷

в) Секторални споразуми: Повеља о енергији

Немогућност реализације идеје о стварању правног инструмента глобалног важења којим би се уредио правни режим страних инвестиција условила је стварање правних докумената чије је дејство, **ратионе материае**, ограничено на одређене секторе привреде. Пример таквог секторалног споразума је Повеља о енергији.³⁸ Потписана је у Лисабону 1994. године. Ступила је на снагу 1998. године. Повеља је регулаторни међународни оквир за правни третман инвестиција у области енергетике на територијама земаља потписница Повеље.³⁹

г) Универзални мултилатерални споразуми

Одраз тежње за успостављањем нормативног регулаторног оквира за реализацију иностраних инвестиција се, поред билатералних и односа држава на регионалном плану, у новије време испољила и на нивоу међународних институција универзалног карактера.

Конвенција о решавању инвестиционих спорова између држава и држављана других држава (е. Convention on the Settlement of Investment Disputes Between States and Nationals of Other States - **ICSID** конвенција) уређује поступак решавања спорова државе домаћина и страног инвеститора.⁴⁰ Конвенција је настала средином шездесетих година прошлог Века, у време ескалације конфликта између развијених држава и земаља у развоју у односу на третман и заштиту иностраног капитала. Њоме је основан

³⁷ Земље чланице су: Антикава и Барбуда, Бахамас, Барбадос, Белиз, Доминика, Гренада, Гвајана, Хаити, Јамајка, Монтсерат, Сент Луција, Сент Китс и Невис, Сент Винсент и Гренадини, Суринам, Тринидад и Тобаго. Видети: <http://caricom.org/membership>

³⁸ Енглески назив Повеље је "Energy Charter Treaty" (ECT). Пун текст документа доступан је на сајту www.encharter.org.

³⁹ Према информацијама са сајта ECT (www.encharter.org; стање од 26. 11. 2015.) Повељу су потписале 54 државе а ратификовало ју је 50 држава (нису је ратификовале Аустралија, Норвешка, Белорусија и Руска Федерација).

⁴⁰ Пун текст документа доступан је на сајту www.worldbank.org. Конвенцију је ратификовало 150 држава (на дан 26. 11. 2015). Србија и Црна Гора (тада СР Југославија) потписала је Конвенцију 31. јула 2002. године, а ратификовала је 2006. године Законом о ратификације Конвенције (објављен у „Сл. лист СЦГ - Међународни уговори“, бр. 2 од 12. маја 2006.).

Међународни **центар** за решавање инвестиционих спорова (е. International Center for the Settlement of Investment Disputes-ICSID), као неутрални форум непосредног решавања спорова између државе пријема капитала (држава домаћин; рецептивна држава) и страног инвеститора. Центар је основан под окриљем Светске банке, чиме се обезбеђује и неопходно правно-политичко залеђе. Формирањем Центра требало је подстаћи дефинисање јасних правних критеријума решавања инвестиционих спорова и тиме допринети деполитизацији сукоба рецептивних држава и страних приватних инвеститора, односно утицати на елиминисање посредничког ауторитета државе порекла инвеститора који води спор против државе домаћина.

Мултилатерална агенција за гарантовање инвестиција (е. Multilateral Investment Guarantee Agency - MIGA) основана је Конвенцијом⁴¹ чији је текст усаглашен од стране Савета гувернера Светске банке која је главни креатор правног регулисања и рада Агенције. Циљ оснивања МИГА је подршка инвестирању у земље у развоју, посебно у приватни сектор. Ова Конвенција као документ универзалног важења пружа могућност осигурања инвестиција од некомерцијалних ризика у случајевима у којима се такво осигурање не може добити од комерцијалних осигураваача и од националних агенција за осигурање. Тиме Агенција стимулише улагања чија би реализација, без такве подршке, изостала или би била отежана.

Вишестрани **Споразум о трговинским аспектима инвестиционих мера** (е. The Agreement on Trade-Related Investment Measures (TRIMs) је саставни део пакета тзв. покривених споразума Светске трговинске организације (СТО).⁴² Споразум забрањује чланицама СТО доношење и примену мера трговинске политике које би могле нарушити усвојена међународно-правна начела и стандарде поступања са страним инвестицијама, посебно најповлашћеније нације, националног третмана и принципа ГАТТ-а о забрани количинских ограничења, што последично може имати негативно дејство на њихову реализацију.

Водич Светске банке о третману страних директних инвестиција (е. World Bank Guidelines on the Treatment of Foreign Direct Investment)⁴³ такође припада каталогу вишестраних међународно-правних докумената универзалног карактера. Водич садржи

⁴¹ Оригинални назив Конвенције је “Convention establishing the Multilateral Investment Guarantee Agency”. Пун текст документа доступан је на сајту www.miga.org. Конвенција је ступила на снагу 12. априла 1988. године. Последња измена Конвенције извршена је 2010. године. Данас МИГА има 181. државу чланицу. Србија и Црна Гора (тада СР Југославија) примљена је у чланство априла 2002. године.

⁴² Видети: А. Ђирић (2012), *op.cit.*, стр. 128.

⁴³ Текст Принципа је доступан на адреси:
<http://www.italaw.com/documents/WorldBank.pdf>

принципе, који имају снагу препоручених стандарда за третман страних улагања. Водич се оцењује значајним достигнућем у овој материји, уз истицање чињенице да су у његовом доношењу респектовани институти и решења основних националних и међународних извора инвестиционог права. Посебно је важно подвући да је он настао у оквиру делатности универзалних међународних трговинских организација, за разлику од Споразума МАИ,⁴⁴ што је омогућило прилику за учешће како развијеним, тако и земљама у развоју. Државама се, у циљу подстицаја страних инвестиција, препоручује примена политике „отворених врата“. То подразумева максимално поједостављење поступка пријема страних инвестиција у националну привреду и упрошћавање формално-правних услова улагања. Истовремено, свакој се држави признаје право на самостално регулисање услова инвестирања страног капитала на њеној територији. Препоручује се избегавање наметања страним инвеститорима посебних захтева (е. перформанце рекуиерементс), који би могли довести до нарушавања слободне конкуренције страних инвеститора са националним трговачким субјектима.⁴⁵

Принципи садржани у Водичу почивају на компромису који подразумева очување суверенитета и право контроле држава у поступку пријема страних инвестиција, уз истовремено признање да не постоји бољи подстицај за стране инвестиције од њиховог слободног приступа у земљу пријема. Развијене државе и транснационалне компаније сматрају да принципи у недовољној мери доприносе успостављању пуне либерализације. Тежња за неограниченом слободом страних улагања је камен спотицања, који је против решења у Водичу, али који је, истовремено, у интересу експанзије страних директних улагања.⁴⁶

Постоје мишљења да правила Водича Светске банке представљају трговачке обичаје, који се могу примењивати као **lex mercatoria**, односно као општи правни принципи.⁴⁷

Предлог **Мултилатералног споразума о инвестицијама** (е. Multilateral Agreement on Investment - MAI), саџијен је од стране OECD-а.⁴⁸ Изворни циљ МАИ се заснива на тежњи

⁴⁴ Видети: *Infra*, 1115.

⁴⁵ N. D. James, A Comparative Analysis of the Laotian Law on Foreign Investment, the World Bank Guidelines on the Treatment of Foreign Investment, and Normative Rules of International Law on Foreign Direct Investment, *Arizona Journal of International and Comparative Law*, 1998, стр. 659.

⁴⁶ И. З. Фархутдинов, *Международное инвестиционное право - теория и практика - Многостороннее регулирование иностранных инвестиций*, Wolters Kluwer, 2005. <http://lib.sale/mejdunarodnoe-pravo-besplatno/213-istochniki-mejdunarodnogo-investitsionnogo.html>

⁴⁷ Видети: S. Hohenveldern, *Hierarchy of the Norms Applicable to International Investments*, прилог у *International Law and its Sources*, editor W.P. Heere, *Liber Amicorum Maarten Bos*, 1989, стр. 149.

⁴⁸ Пун текст последњег предлога овог документа, као и званични коментар усаглашеног текста (е. “Commentary to the MAI Negotiating Text as of 24. April 1998), доступан је на адреси www.oecd.org

о успостављању универзалног правног оквира са највишим стандардима либерализације третмана међународних инвестиција, као и њихове заштите са посебном процедуром решавања инвестиционих спорова.⁴⁹ Споразум је најпре требало да потпишу земље чланице ОЕЦД-а, а потом и друге државе. Преговори су, међутим, запали у тешкоће и рад на Споразуму је обустављен крајем деведесетих година прошлог Века, услед бројних критика стручног и политичког јавног мњења.⁵⁰ Тако је покушај стварања универзалне међународне конвенције о правном режиму и заштити страних инвестиција остао недовршен и, до данас, постоји само на папиру.

РЕЗИМЕ

У најширем смислу, под страним инвестицијама се подразумева трансфер капитала из привреде једне, у привреду друге државе. Најзначајнија подела страних инвестиција врши се на: а) директне; б) портфолио и в) остале врсте.

Под директном страном инвестицијом подразумева се дугорочни прекогранични трансфер капитала његовим улагањем у државу пријема, посредством трговачког друштва, чије се пословно седиште налази на њеној територији. При том је потребно да инвеститор стиче право непосредног утицаја на предузетничку делатност, са циљем остваривања економске добити, уз одговарајуће учешће у сношењу предузетничког ризика.

Портфолио инвестиције представљају индиректно инвестиционо улагање правног или физичког лица, у новцу, акцијама, обвезницама и другим хартијама од вредности, којима се управља као јединственом целином. Иако овај вид инвестирања не омогућава контролу над пословањем компаније у коју се инвестира, у пракси се дешава да транснационалне корпорације остварују контролу и са портфолио улагањима.

Облике страних инвестиција је могуће поделити према различитим критеријумима. Према критеријуму својинског карактера уложеног капитала, разликују се приватне и државне инвестиције. С обзиром на врсту имовинске вредности која се

⁴⁹ Видети тач. 6. Преамбуле МАІ.

⁵⁰ Разлози неуспеха су бројни. Основним се сматра изражено неслагање о кључним питањима изузетака и ограничења у примени споразума, односно о нивоу либерализације страних инвестиција који је, према, критичарима, ограничавао економски суверенитет држава и њихово право на остваривање државних и друштвених интереса у области екологије, радноправне регулативе, промоције нових технологија и заштите тзв. “сектора културне индустрије”. Више у: G. Secerdoti, *The Sources and Evolution of International Legal Protection for Infrastructure Investment Confronting Political and Regulatory Risks, Private Infrastructure for Development: Confronting Political and Regulatory Risks*, Rome, 1999, стр. 7.

инвестира, разликују се инвестиције у стварима (e. tangible) и инвестиције у правима (e. intangible). Овој подели би се могле придодати и тзв. „нове форме инвестиција“ (e. The New Forms of Investments - NFI), чији је правни основ инвестициони уговор о трансферу нових технологија и уговор о пружању услуга у држави домаћину.

Изворе инвестиционог права можемо поделити на националне и међународне. Упоредноправни корпус националних законодавстава у области страних улагања, по искуствима и пракси у појединим државама, могућно је разврстати у три система: а) специјално законодавство; б) опште законодавство и в) комбинована примена специјалног и општег законодавства. У Републици Србији је на снази Закон о улагањима, који материју улагања регулише јединствено.

Извори међународног инвестиционог права могу се поделити према више критеријума. Према форми, обухвату и степену обавезности примене њихових норми, могу бити: а) међудржавни споразуми (билатерални, регионални, секторални и мултилатерални); б) међународни документи са карактером тзв. права “меког нормативитета” (e. soft law); в) међународно обичајно право и правни принципи. С обзиром на предмет регулисања, могу се разликовати извори: а) који уређују материјално-правна питања у вези са страном инвестицијом; б) чија правила регулишу процедуру остваривања и заштите права страног инвеститора, као и заштите саме стране инвестиције и в) који садрже правила о гаранцијама и осигурању страних инвестиција. Специфичну категорију извора међународног инвестиционог права чине извори тзв. меког нормативитета (e. soft law) или мета-право (e. meta - law). Реч је о изворима који се у пракси примењују због квалитета својих решења и објективне целисходности њихове примене.